

Переслідування чеської меншини в Україні в часі Великого терору

Мечислав Борак

In: *Velký teror na Ukrajině 1937–1938: perzekuce české menšiny / Velykyj teror v Ukrajinі 1937–1938: peresliduvannja českoji menšiny*, Ed: Jan Dvořák, Anna Chlebina, Andrij Kohut, Anna Morhun, Praha / Kyjev, Nakladatelství Academia, Ústav pro studium totalitních režimů, 2023, s. 45-58, ISBN 978-80-200-3514-1 (Academia), ISBN 978-80-87912-89-8 (ÚSTR).

Примітка: текст був опублікований в скороченій і відредагованій версії в антології.

Переселення чехів на територію сучасної України

Великі переселення чехів в Україну почалися ще в часи Російської імперії. Перші чесько-українські контакти були спорадичними, їх появі завдячуємо німецькій колонізаційній хвилі, що дійшла аж до Поволжя й обумовлювалася, насамперед, релігійними причинами. Масові переселення почалися лише в другій половині XIX ст. й зумовлювалися, передусім, соціально-економічними причинами. Пропозиція від царської Росії отримати у власність землю й оселитися на її прикордонних територіях здавалася дуже привабливою: переселенці могли викупити землю в поміщика або отримати в родинно-спадкове користування сім'ї земельний наділ, який ставав власністю колонії. Окрім аграрних мігрантів переїздили до великих міст також чеські вихователі та вчителі, комерсанти, музиканти, броварі, мірошники, садівники тощо. Наприкінці XIX ст., згідно з тогочасним переписом населення, проживало в Російській імперії понад 50 тисяч осіб чеської та словацької національності, більшу частину яких становили саме чехи, що оселилися на території України.¹

Перші чеські групи переселенців зі Східної Богемії прямували до Полтавської та Тавридської губерній з Кримом включно, де вони заснували кілька чеських поселень – Богемка (зараз Логаново), Табор (Макарівка), Цареквіч (Пушкіно) та Олександрівка, відомим поселенням за межами Криму став Чехоград (Новгородківка). До Херсонської губернії приїхали нащадки вимушених чеських релігійних мігрантів з пруської Сілезії (з околиць Зелова), більшість яких осіли в Одесі. Однак найбільша група переселенців прибула до Волинської губернії, яка межувала з австрійською Галичиною. Чехи зарекомендували себе як хороші землевласники: вони запровадили сучасніший метод обробки ґрунту, почали вирощувати урожайніші сорти зернових, картоплі, фруктів та хмелю, що невдовзі зумовило розвиток харчової та переробної промисловості в регіоні, зокрема відкриття нових броварень, млинів, і не востанню чергу заводів із виробництва сільськогосподарського знаряддя. Наприкінці XIX ст. на Волині проживало вже 27 тисяч чехів, понад 7,5 тисяч чехів осіли в недалекій Київській губернії (напр., в поселенні Зубовщина). Центром чеського громадського життя в Київській, Волинській і Подільській губерніях став Київ, де оселилися не лише чеські підприємці та торговці, а й представники інтелігенції та кваліфіковані робітники. Тут чехи заснували Чехословацьку бесіду, Чеське освітнє товариство імені Я. А. Коменського, видавали журнали «Ruský Čech» і «Čechoslovan».²

¹ Valášková, Nad'a: Češi v Rusku. In: *Češi v cizině*, sv. 9, 1996, s. 33.

² Vaculík, Jaroslav: *České menšiny v Evropě a ve světě*. Praha 2009, s. 218-220.

Царська влада забезпечили переселенцям хороші умови для життя, проте натомість почали вимагати від них прийняти православну віру й підданство Російської імперії. На початку Першої світової війни більшість перших старожилів прийняли російське громадянство й православ'я, особливо якщо говорити про спільноту волинських чехів. Чехи, які прийшли в цей регіон незадовго до війни, сприймалися місцевими як австрійські громадяни, жителі ворожої держави; на них поширювався царський указ про депортацію та конфіскацію майна, виданий відразу ж у перші дні війни. Тому й вони намагалися отримати російське громадянство, а часом переходили й у православну віру.³ Царський уряд прийняв пропозицію чеської спільноти створити Чеську дружину, добровільний чеський військовий батальйон російської армії, не востанню чергу керуючись бажанням підтримати державницькі ідеї чехів і словаків у Австро-Угорщині. Пізніше до місцевих чехів доєдналися й чеські та словацькі військовополонені, які поступово сформували ще одну чисельну групу наших співвітчизників у Росії, які підтримували ідеї чехословацької політичної міграції на Заході. Після Зборівської битви російський уряд дозволила полоненим вступати до лав чехословацької армії, яка спершу мала воювати на боці Антанти на Західному фронті, але зрештою, зважаючи на розвиток військових дій та післявоєнну ситуацію, військових через Сибір і Владивосток транспортували на Батьківщину.

Багато полонених включилися в життя чеських колоній та осіли в них, або ж лишилися із інших, найрізноманітніших причин (хвороби, весілля, робота, купівля садиби, бажання пригод, політичні амбіції тощо) і поповнили ряди чеської меншини. Одні залишили собі австрійське громадянство, інші оформили чехословацьке, а згодом, наприкінці 30-х рр., усі під тиском місцевих влад змушені були прийняти радянське. Водночас близько десяти тисяч чеських земляків повернулися назад на Батьківщину, у першу чергу, ними керував страх громадянської війни, голодомору й більшовицького режиму. Землякам, які вирішили залишитися, чехословацький уряд надав матеріальну допомогу та позику в розмірі 15 мільйонів крон, звідки чеські колоністи могли брати безвідсоткові п'ятирічні кредити на купівлю сільськогосподарських інструментів та посівного матеріалу. Допомогою скористалися переважно чеські аграрії з України, які значно підвищили ефективність своїх господарств, залучивши нову сільськогосподарську техніку.⁴ Парадоксальним чином кредитна допомога призвела до жорстокого переслідування чеських поселенців; як власників успішних господарств їх зарахували до категорії кулаків.

Після Першої світової війни західні губернії Росії перейшли в володіння Польщі та Румунії, на цих землях проживало близько 30 тисяч чехів і словаків. Під час першого перепису населення у Радянському Союзі в 1926 р. нарахували понад 27 тисяч чехів і словаків, така ж кількість збереглася і при переписі населення в 1939 р. Найбільше їх проживало на території Радянської України – понад 16 тисяч, з цього близько 7 тисяч на Волині; у польській частині Волині згідно з переписом населення в 1921 р. проживало близько 25 тисяч чехів.⁵ За Ризьким мирним договором від 18-го березня 1921 р. Волинську губернію розділили між собою СРСР і Польщі, унаслідок чого чехи зі Східної Волині лишилися відрізненими від своїх польських сусідів, що нанесло удару багатьом сім'ям, і упродовж усього міжвоєнного періоду вони переживали всі лихоліття, що випали на долю жителів країни рад, з політичними репресіями включно. Їхнє положення тимчасово трохи покращилося після завершення світової та громадянської війни, коли було заведено т. зв. Нову економічну політику, яка дозволяла

³ Vaculík, Jaroslav: *Dějiny volyňských Čechů. Díl II. (1914–1945)*. Praha 1998, s. 5-6.

⁴ Šedivý, Ivan.: *Sdružení Čechů a Slováků z Ruska a československá vláda 1919–1929*. (Podpory, subvence, dotace, odškodnění). *Československý časopis historický*, 36, 1988, č. 2, s. 212-237.

⁵ Vaculík, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, s. 32, 81, 82.

селянам вести приватне господарство й продавати надлишки. Допомогла їм і вже згадувана позика, тому чеські поселення були одними із найбагатших в Україні. Також національні меншини отримала більші права, наприкінці 20-х рр. чехи мали свої національні ради в 13 населених пунктах, налагодили культурну та освітню діяльність, грали в своїх аматорських театрах, мали 19 чеських шкіл.⁶

На початку 20-х рр. здавалося, що після стабілізації політичної ситуації вдасться відновити колишню чеську торговельну та підприємницьку діяльність.⁷ Економічні проблеми змусили радянську владу шукати способи, як привезти в країну кваліфікованих робочих кадрів з різних галузей промисловості. Радянська влада заохочувала до переїзду до СРСР спеціалістів із сільського господарства та промисловості й обіцяла їм вигідні умови праці. Новостворені аграрні й промислові підприємства повинні були підпорядковуватися радянським законам і дотримуватися колективної форми господарювання. Однак ідея формування артілей не викликала недовіри, оскільки це було продовження європейських традицій господарювання, тому з багатьох західних країн включно з Чехословаччиною до СРСР прямували цілі потоки добровольців працювати в іноземних комунах та артілях. Проте формування чехословацьких комун й артілей не стосувалося безпосередньо України, оскільки колоністи прямували ще глибше всередину країни. Натомість у промислових регіонах Донбасу осіло багато чехословацьких спеціалістів і кваліфікованих робітників, досвід і знання яких високо цінувалися й були надзвичайно затребуваними. Тут знайшли собі роботу й численні колишні члени чехословацьких комун, які припинили існування.

Невдовзі успішні чеські підприємці й селяни дорогою ціною заплатили за свій успіх і за свої ілюзії, оскільки їх назвали експлуататорами й кулаками, до того ж як підозрілі іноземці чи колишні легіонери вони автоматично вважалися противниками радянської влади, тому в них не було жодного шансу уникнути великих переслідувань, що розпочалися кількома роками пізніше. Насильна колективізація на початку 30-х рр. зруйнувала відносини між селянами на селі, спричинила ліквідацію приватного господарювання, зі заможних селян зробила класових ворогів і піддала їх жорстоким репресіям. Внутрішньодержавна політика взяла курс на боротьбу з уявним буржуазним націоналізмом представників неросійської національності, що зрештою призвело до ліквідації національної освіти. Загострилися політичні переслідування всіх осіб та груп, яких режим самовільно назвав антирадянськими елементами. Період Великого терору 1936-1938 рр. завдав найбільшої шкоди чеській общині.

Після занепаду Чехословацької Республіки та воєнного поділу Польщі в 1939 р. принципово змінився характер та масштаби чехословацької еміграції до СРСР. Припинилася економічна еміграція, серед політичних мігрантів комуністи становили лиш невелику частку, натомість почали переважати мігранти з Чехії та Підкарпатської Русі, які втікали від терору німецьких і угорських окупантів. Деякі чеські групи потрапили в СРСР не із власної волі, а унаслідок радянської експансії на Захід. Сюди належать, наприклад, представники традиційних чеських меншин на території Польщі й Румунії (особливо це стосувалося численних чеських общин на Західній Волині та менших на Буковині та Бессарабії), солдати легіону Людвіка Свободи, яких інтернували на відступі з Польщі, чи євреї з концентраційного табору в Ніску, яких нацисти вигнали через Сян і Буг на територію СРСР.⁸

⁶ Там само. Стор. 85, 90, 93.

⁷ Valášková, N.: *Češi v Rusku*, s. 38, 45.

⁸ Більше див., наприклад, Borák, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČR v Sovětském svazu*. Opava 2003, s. 58-101.

Перші політичні переслідування чехів

Сильно позначили життя чехів в Україні події громадянської війни, особливо безчинства білого та червоного терору в перші роки після закінчення Першої світової війни, коли Україна стала ареною боротьби полярно-протилежащих політичних інтересів. Після приходу більшовиків на Волинь у травні 1919 р. чеські краяни навіть надіслали кілька звернень до чехословацького уряду з проханням захистити їх, багатші втікали до Польщі та Чехії. Репресіями щодо громадян, яких проголосили противниками більшовизму, займалася Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем при РНК РРФСР, ВНК (від рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия, ВЧК, скорочено – чека, ЧК). Кількох чеських лідерів застрелили ще під час червоного терору (напр., Й. А. Сомол з Мирогощі, Шнейдр з Дубно), 17 чехів було страчено рішенням київської ЧК за сфальсифікованими обвинуваченнями в контрреволюційній діяльності та саботажі.⁹ До них належали, напр., Йозеф Машек з Києва, секретар правління Союзу чехословацьких товариств на Русі Ян Волф, бухгалтер Ян Кратохвіл, чиновник Ян Протіва, лікар Олдржіх Дворжак, телеграфіст Ржегорж Хорват. Під переслідування потрапили й колишні представники чехословацьких легіонів як із рядів місцевих чехів, так і військовополонені, які після війни осіли в Україні (за «добровільну службу в чехословацькому батальйоні» у 1920 р. стратили Їржі Комарека). Ще на початку 20-х років з політичних мотивів до розстрілу засудили броваря Болеслава Гомолку з Одеси, техника-інженера з млина Їнджірха Гріжбського зі Львова, пожежного техника Франтішека Роглена з Житомира.¹⁰

Перші випадки масових переслідувань на Волині спостерігаємо ще в 1925 р. на прикладі судового процесу над чеськими старожилами в Києві, які потім продовжилися в 1927 р. у судовому процесі над двома чеськими вчителями з Олександрівки та Богемки. Під репресії кінця 20-х рр. потрапили селяни, які відмовлялися вступати в колгоспи, що вважалося антирадянською агітацією. Приводом для розправи могло стати будь-що, навіть вигадане членство в контрреволюційних організаціях. У лютому 1928 р. було заарештовано 11 членів чеського сільськогосподарського об'єднання «Дружство», яке сформувалося в 1923 р. для надання допомоги чеським колоністам з СРСР. Члени об'єднання були посередниками при передачі сільськогосподарської техніки, яку з Чехословаччини посилали в Радянський Союз. На Волині «Дружство» діяло в чеських поселеннях Крошня Чеська в Житомирському районі, Високо-Чеське й Чуранда-Виногради в Черняхівському районі та в містечку Черняхів. Затриманим висунули обвинувачення в тому, що під прикриттям торговельної організації вони проводили антирадянську агітацію, підтримували зв'язки з чеським консульством і передавали повідомлення економічного характеру В. Чермаку, відповідальному за аграрні кредити в Чеському консульстві в Москві, і професору Е. Рихлікові, відомому етнографові, якого визнали агентом чехословацької розвідки. Оскільки сторони обвинувачення не вдалося надати переконливі докази, щоб можна було почати судовий розгляд, тогочасний апарат системи безпеки прийняв рішення в рамках своїх повноважень. Особлива нарада при колегії ГПУ УССР відправила більшість обвинувачених «соціально-небезпечних кулацьких елементів» на три роки виправно-трудова таборів до Сибіру та позбавила їх права на проживання в деяких містах СРСР.¹¹

Найгірші наслідки для чеської меншини мали процеси над кулаками, які супроводжувалися репресіями та насиллям. Колективізація для чеських селян означала повне

⁹ Vaculík, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, s. 9.

¹⁰ Borák, Mečislav: *Zatažené popravy. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí*. Opava 2014, s. 37-39.

¹¹ Там само, С. 39-40.

знищення результатів роботи всього їхнього життя чи навіть життя кількох поколінь у родині, які намагалися усяляко розширити й зміцнити свої господарства, заради чого чехи й переїхали з Батьківщини на чужину. Колективізація суперечила усталеним традиціям господарювання чеських селян, тому вони дуже болісно її переживали. Чехи втратили весь свій маєток й економічну перевагу, яка забезпечувала їм захист від навколишнього оточення й захищала від загрози асиміляції. Колективізація супроводжувалася конфіскацією майна, виселенням заможних селян і їхніх родин до сусідніх районів та віддалених північних і східних регіонів СРСР; деяких кулаків вбили. «Розкулачене» майно від переселених сімей передавався у власність російським переселенцям. Чеські переселенці намагалися уникнути переслідувань й поверталися до Чехословацької Республіки, або ж тікали у внутрішню частину Росію працювати на промислових об'єктах. Множилися заяви чеських колоністів видати їм чехословацькі паспорти та дозвіл на виїзд з СРСР, що трактувалося радянськими службами як прояв ворожнечі до режиму.¹² У 1930 р. на вимушені роботи до Сибіру депортували напр., сім'ї чеських селян з Крушінце, Івановичів, Околку, Крошни та інших сіл. У звіті Консульства ЧСР у Москві за лютий 1931 р. згадується масове виселення чеських колоністів з України, зокрема з Волині, до прилеглих територій Архангельська й центрального Сибіру, де їх змушували виконувати важку фізичну роботу в лісі та на пилорамі.¹³ За приблизними підрахунками Владімара Гостічки репресій зазнали понад дві тисячі волинських чехів.¹⁴ На чеську меншину сильно вплинули й події, пов'язані з голодомором, який спричинила насильна колективізація, унаслідок чого масово гинуло місцеве населення.

Однак тогочасні переслідування зачепили не лише селян. У 1928 р., напр., заарештували всіх членів театрального гуртка в Крошні, більшість членів якого так і не повернулися з таборів. У 1930 р. до примусових робіт засудили 16 членів любительського театру в Селенчині.¹⁵ Після з'їзду чеських учителів у Житомирі в 1930 р. багатьох із них було заарештовано й звинувачено в шпигунстві на користь ЧСР і Франції, в антирадянській діяльності, агітації проти радянської влади й релігійній агітації. У період із серпня до грудня 1930 р. до них додалися й інші представники чеської общини в Україні. Після цього працівники НКВС відібрали з числа заарештованих 37 осіб, які годилися для подальшого використання у процесі штучного формування антидержавних угруповань. Так було сфальсифіковано ніколи неіснуючу «шпигунсько-диверсійну й контрреволюційну організацію чеського Генерального штабу». Кінцевий обвинувальний вирок для цієї групи навіть видали окремою брошурою, яка слугувала слідчим НКВС по всій Україні зразком для формування схожих ворожих груп.¹⁶ Підозрюваних по цій справі осіб судили в харківському «учительському процесі», а фіктивного голову організації Ярослава Штрмбаха як офіцера високого рангу (він був командиром 44-ої стрілецької дивізії з гарнізоном у Житомирі) слідчі додали до справи «Весна» про всесоюзну змову військових, згодом у травні 1931 р. Колегія ОДПУ в Харкові засудила його до вищої міри покарання. Зрештою перед Верховним судом у Харкові, який відбувався 12-14 червня 1931 р. у приміщенні ОДПУ, постали 21 обвинувачені: до 12 чеських вчителів добивали ще 9 чехів, діячів

¹² Valášková, N.: *Češi v Rusku*, s. 45; Vaculík, J.: *České menšiny v Evropě*, s. 221-222.

¹³ Urban, R.: *Na Sibiř? Zkušenosti českých osadníků v zemi sovětů*. Praha 1943, s. 32-36.

¹⁴ Hostička, V.: *Volyňští Češi a jejich perzekuce v SSSR*. In: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století*. Praha 1998, s. 50.

¹⁵ Vaculík, J.: *Dějiny volyňských Čechů*, s. 95-96.

¹⁶ Шевчук, Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини в добу «Великого терору». // Історично-географічні дослідження в Україні. Інститут історії України, 2009, № 11, С. 241-247; Галузекий державний архів Служби безпеки України, далі просто ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фр., Т. 2, Обвинительное заключение по делу шпионажно-диверсионной и контрреволюционной организации разведки чешского генерального штаба. По обвинению: Штрмбаха Я. А., Водседалека А.А., Яковлева В.З., Бездека Ю.И., Рихлика Е. А. и др. Харьков, ГПУ 1931.

чеського руху. Без права на захист та без можливості ознайомитися з обвинуваченням їх засудили як групу шпигунів і диверсантів, які готували підриг устрою СРСР, диверсії, збройні напади, а також формували контрреволюційні підрозділи молоді, які мали не допустити колективізації. Суд виніс рішення про призначення найвищої міри покарання через розстріл для 10 осіб, 11 іншим назначив 10 років виправних робіт у таборах. Зрештою усіх засуджених направили до сумнозвісного гулагу на Соловецьких островах, де в 1935 р. усіх засуджених до розстрілу амнестували, замінивши покарання на десять років таборів.¹⁷ Декого з них пізніше навіть відпустили на волю, але в роки Великого терору знову заарештували й розстріляли. Дещо інший тип репресій можна показати на прикладі розстрілу трьох членів правління артлі «Піонер» з Чехограду в Мелітопольському районі (включно з головою артлі Франтішеком Вавржіною) у 1933 р., яких звинуватили в поганому управлінні колгоспом та зроблені під час колективізації помилки.¹⁸

Початкове дуже привітне ставлення радянської влади до національних меншин поступово змінювалося й чим далі, тим більше зростала підозрілість до меншин як чужорідних елементів у суспільстві. Колишня політика коренізації, підбір кадрів із місцевого населення, давала національним меншинам певну свободу, підтримувала їхній національний, культурний та економічний розвиток. Метою цієї політики було захопити представників національних меншин підтримати радянський режим, однак підтримка національних мов за рахунок російської зіткнулася із нерозумінням та відкритим спротивом у російськомовного населення, а згодом і в структурах Комуністичної партії. На початку 30-х років цей процес повністю зупинили, а його прихильників репресували. Відхилення від політичного курсу країни, що передбачав відродження національних і культурних особливостей, доповнили також прояви шпигуноманії, пошуки й викриття внутрішніх і зовнішніх ворогів. Особливо сильно ці зміни зачепили прикордонні регіони, де проживали представники різних національностей.¹⁹

Великий терор 1937-1938 рр. та його чеські особливості

Репресії в період Великого терору значно відрізнялися від репресій попередніх років: якщо раніше карні органи зосереджувалися насамперед на «непролетарських елементах» (кулаки, підприємці з періоду НЕПу, представники «старої» інтелігенції), то зараз вістря репресій обернулося супроти представників інших соціальних груп. Основною метою стала ліквідація решток політичної опозиції, чистки в партійному й державному апаратах (і формування нових, повністю відданих сталінському керівництву), повна ліквідація залишків експлуататорського класу (заможних селян, кулаків, буржуазії, учасників озброєної боротьби з радянською владою), придушення навіть найменших проявів вільнодумства у всіх верствах суспільства. Сталінський режим обґрунтовував свої дії загрозою війни, до початку якої потрібно було розправитися з «п'ятою колоною» ворогів. Також продовжувалися пошуки винуватця економічних проблем розвитку соціалізму, на якого можна було би звалити всю відповідальність. В Україні масові репресії були яскраво вираженого національного спрямування. Обвинувачення в націоналізмі, українському шовінізмі, підтримці національних ідей, у членстві і націоналістичних контрреволюційних організаціях були дуже частими «злочинами» у сфальсифікованих і сфабрикованих слідчих справах обвинувачених осіб.²⁰

¹⁷ Найкращий опис цього процесу в книзі Dvořák, Jan: Antonín Vodsed'álek a proces s českými učiteli na Ukrajině. Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů, r. 7, 2013, č. 4, s. 97-108.

¹⁸ Borák, M.: Zatajené popravy, s. 43, 46.

¹⁹ Там само, стор. 44.

²⁰ Політичні репресії на Вінниччині. 1918 – 1980 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, 2006, С. 43.

Деякі типи репресій в Україні на кілька років опередили пізніші масові національні процеси НКВС. Напр., у 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У, а в листопаді ЦК ВКП(б) затвердили пропозицію Вінницького обласного комітету партії щодо виселення 1 500 польських сімей із «прикордонних» районів, аргументуючи це тим, що польське населення – «ненадійне», є підозри в шпигунстві, до того ж поляки належать до «релігійного активу та інших контрреволюційних елементів».²¹ Трохи згодом ці заходи безпеки в багатьох випадках зачепили й сім'ї чеських колоністів. На зламі 1936/1937 рр. ЦК КП(б)У було звинувачено в троцькізмі, українському націоналізмі й «правому спрямуванні», після чого відбулося повне оновлення складу українського правління партії. Нові урядовці розпочали нові чистки й підготували репресії і в управлінських структурах.²²

Важливий імпульс для подальшого систематичного розгортання винищувальних акцій Великого терору дала Постанова ЦК ВКП(б) від 2-го липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». Телеграма, розіслана по всіх партійних осередках республік, областей і районів, зобов'язувала направити вістря репресій на кулаків, що повернулися додому після років ув'язнень у ґулаґах та депортацій, і «негайно розстріляти» тих із них, хто налаштований вороже. Для адміністративного виконання цього наказу необхідно було знову сформувати «трійки» НКВС й визначити по кожній адміністративній одиниці кількість осіб, яких потрібно розстріляти чи депортувати в табори. Того ж дня від народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова прийшла телеграма з інструкціями до виконання акції. Начальники підрозділів НКВС, державної безпеки й міліції повинні були за два дні перевірити всі слідчі та агентурні матеріали на всіх кримінальних і кулацьких елементів та визначити осіб, призначених до розстрілу чи до заслання в табори. Матеріали нових справ містили інформацію про місце перебування осіб, вибраних для арешту, склад їхніх родин, особові характеристики з сільради та з колгоспу про соціальний та майновий статус особи, підтвердження судових та адміністративних органів про психічний стан здоров'я та зареєстроване місце проживання, протоколи допиту свідків та звіти агентурних органів, згода прокурора на арешт.²³

Головне завдання в ході організації масових арештів лягло на плечі міжрайонних оперативних груп органів безпеки, які формувалися в колишніх районних центрах та великих осередках. На території республіки було сформовано 45 міжрайонних оперативних груп ГУДБ НКВС України. Керівниками груп назначали відповідальних працівників обласних і районних управлінь НКВС. Затриманих відвозили до в'язниць або тримали під арештом у будовах НКВС, арешти мав затвердити начальник групи й районний прокурор. До операції залучили й актив членів КП(б)У. Щоб попередити нелегальні втечі з України, перед початком операції було посилено заходи безпеки на кордоні.²⁴

Репресивна діяльність позасудових «трійок» і «двійок», яку намагалися всіляко приховувати від громадськості, частково доповнювали судові органи, які навпаки були відкритими для громадськості й навіть проводили відкриті судові засідання. Їх ціллю було приховати справжні причини економічних проблем і перевести гнів громадськості на вигаданих конкретних винуватців, яких представляли як ворогів і шкідників. Лише за період з

²¹ Політичні репресії на Вінниччині. С. 43.

²² Політичні репресії на Вінниччині. С. 44

²³ Подкур, Роман. «Великий терор» на Вінниччині (1937-1938 рр.): діяльність територіального апарату органів державної безпеки, стереотипи світоглядів чекістів. // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Київ, 2012. С. 61-63; Політичні репресії на Вінниччині, С. 45-46.

²⁴ Подкур, Роман. «Великий терор» на Вінниччині. С. 63.

1-го червня 1937 р. до 10-го січня 1938 р. відбулося 72 відкриті публічні процеси, у ході яких з 399 засуджених осіб 238 було засуджено до розстрілу.²⁵

На нараді керівних співробітників НКВС в січні 1938 р. підсумували результати «масових операцій» та проголосували за продовження діяльності «трійок» та масових операцій. У лютому 1938 р. Єжов звернувся до голови Ради народних комісарів Молотова з проханням збільшити суму коштів, виділену на проведення операції, із 22 мільйонів рублів до 70 мільйонів рублів, особливо через затратність депортацій кулаків та антирадянських елементів. Так плановані витрати на проведення репресій збільшилися більш ніж утричі.²⁶ Під час оцінювання операції виявилось, що Україна надто в'яло виконує встановлені ліміти репресій, тож Сталін вирішив направити до Києва Микиту Хрущова на посаду нового першого секретаря партії. Паралельно затвердив у Москві призначення для України додаткового ліміту на розстріл ще 6 000 осіб, діяльність «трійок» було продовжено.²⁷

У другій половині лютого до Києва приїхав Микола Єжов зі спеціальною місією – повідомити, що репресії не просто продовжуватимуться, а потрібно проводити їх інтенсивніше. Місцевих депутатів змусили надіслати заяви на збільшення лімітів (до 16-го лютого заяви на ліміти для обласних «трійок», які розсилалися з обласних управлінь НКВС, рекомендували репресувати 46 150 чоловік, з них 1-а категорія, розстріли, передбачалася «лише» для 23 650 осіб). Проте Єжов на оперативній нараді 17-го лютого повідомив, що в Україні потрібно розстріляти ще 30 тисяч ворогів, того ж дня цю інформацію підтвердило й політбюро ЦК ВКП(б). Єжов висловив своє незадоволення результатами репресій в Україні. Особливо розкритикував, що в Україні ніхто належним чином не вів облік ворогів режиму, тож репресивні акції не були дієвими. Саме тому наступний етап операції слід було реалізовувати на абсолютно нових умовах.²⁸

Після візиту Єжова в Києві почала працювати інспекція оперативної бригади Головного управління державної безпеки НКВС СРСР. Перевірка офіційно мала підсумувати результати роботи з викриття «шпигунсько-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил» в Україні. Інспектори критикували недоладний облік, низький рівень розслідувань, хвилеподібність арештів (напр., зарахування всіх 10 тисяч осіб, яких нещодавно виключили з КП(б) У, до категорій осіб, що підлягають репресіям). Не використовувалися оперативні можливості для розшукування ворогів, потрібно було більше зосередитися і на транспорт та особливості прикордонного регіону. У район направлялися оперативні групи з обласних відділень НКВС, які мали відразу ж розпочати пошуки ворогів режиму.²⁹

Саме тоді вперше серйозно задумалися над тим, що в Україні потрібно провести спеціальну операцію, спрямовану на чеську меншину. Досі національні операції НКВС зачіпали головним чином німців, поляків, латвійців, естонців, фінів, греків, румунів і представників численних азійських народів, ситуація завжди різнилася відповідно до особливостей національної ситуації в окремих регіонах СРСР. Справи на багатьох чехів завели ще під час цих

²⁵ Політичні репресії на Вінниччині. С. 54.

²⁶ Рафальська, Тетяна Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.). Дисертація. Київ, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2010. С. 129.

²⁷ Шаповал, Юрий И. «Украинские националисты» в рамках приказа № 00447 на примере Киевской области. // Сталинизм в советской провинции. 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447. Москва, 2009. С. 392; Шаповал, Юрий И. – Пристайко, Володимир І. – Золотаров, Володимир А. ЧК – ДПУ – НКВС в Україні. Особи, факти, документи. Київ, 1997. С. 501 – 502.

²⁸ Шаповал, Ю. И. «Украинские националисты», с. 393; Рафальська, Т. Л. «Великий терор», с. 132-133.

²⁹ Шаповал, Ю. И. «Украинские националисты», с. 393; Рафальська, Т. Л. «Великий терор», с. 134-136.

операцій, зокрема в контексті німців і поляків, але самостійної операції супроти них офіційно не розпочали, тому що, за винятком кількох українських районів, їхня община ніколи не була особливо численною. Проте збереглася чернетка наказу народного комісара внутрішніх справ М. У. Єжова з кінця лютого – початку березня 1938 р. «Про недоліки підготовки й проведення масових операцій в Україні», де серед обов'язкових заходів для виправлення ситуації вказувалося:

«3. Додатково провести в СРСР спеціальну операцію проти чехів, переглянути справи відповідно до наказу № 00485. Під арешт підпадають такі категорії: а) особи, дотичні до чеських дипломатичних установ, що знаходяться на території України; б) колишні чеські легіонери; в) антирадянський, націоналістичний актив чеських колоній, що має зв'язки із закордоном; е) політичні емігранти з Чехословаччини, за винятком осіб перевірених і надійних».³⁰

У наказі було розпорядження доєднати всіх чехів до національної операції НКВС проти поляків, розпочатої ще в серпні 1937 р. Це, в свою чергу, збільшило кількість фіктивних обвинувачень чеських поселенців у членстві в підпільній Польській військовій організації (Polska Organizacja Wojskowa, POW) чи у шпіонажі на користь Польщі. Паралельно все частіше почали з'являтися ініціативні спроби слідчих НКВС сфабрикувати суто чеські шпигунські, диверсійні, саботажні та інші контрреволюційні організації відповідно до конкретних умов в окремих центрах проживання чеської меншини в Україні. Це означало значне посилення репресій щодо чехів, яке прийшлося вже на той час, коли інтенсивність Великого терору поступово спадала. В інших республіках СРСР пік терору припадає на 1937 р., а в Україні все було навпаки – посилення почалося лише після вже згаданої критики з центрального управління в Москві. Згідно з останніми даними, у 1937 р. в Україні розстріляли щонайменше 181 чехів, а в 1938 – щонайменше 352 чехів, тобто удвічі більше, ніж у першій фазі терору. Цей факт якнайкраще ілюструє справжній характер цих «страт», нашвидкуруч організованих на політичне замовлення. Більшість із них припадає на осінь 1938 р., коли вже всі готувалися до завершення терору й починали шукати винуватців, на яких можна було би звалити відповідальність за незаконні «прорахунки».

Поки що дослідження підтверджують цифру в 660 чехів, страчених радянським режимом з політичних причин, що становить близько половини всіх чехів і чехословацьких громадян, страчених у колишньому Радянському Союзі. В Україні відбувалися однозначно найжорстокіші політичні репресії щодо чехів. У порівнянні з Москвою, центром усієї держави, де зафіксовано відносно велику кількість страчених чехів і чехословаків (понад 120 осіб), в Україні неозброєним оком видно чітку відмінність у складі страчених: замість московських еліт і представників інтелігенції в Україні між жертвами однозначно переважали звичайні селяни та робітники, які за класовим принципом комуністичної науки мали би бути господарями на цій землі. Їх погубила система суспільного устрою, в яку вони вірили й наївно сподівалися, що саме вона забезпечить їм справедливе життя.

Уже перший поверховий аналіз структури страчених осіб продемонстрував, що майже третина з них (200 осіб) народилися на території колишньої Чехословаччини, насамперед, у чеських областях, напр., 18 страчених були пражани за походженням. Справжня кількість уродженців «старої Батьківщини» може бути й ще більшою, тому що ми не знаємо даних про

³⁰ Великий терор в Україні. “Куркульська операція” 1937–1938 рр. / Упоряд.: Сергій Кокін, Марк Юнге. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – Кн. 2 – С. 32; Мозохин, Олег. В. Право на репресии. Внесудебный полномочия органов государственной безопасности. Статистические сведения о деятельности ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ СССР (1918-1953). 2-е изд. Москва, 2011, С. 191-192.

місце народження 54 осіб. Політичний терор завдав нищівного удару цілим чеським колоніям, зокрема на Волині. Відповідно до місця народження було розстріляно 42 уродженців Чеської Крошні, 12 було з Вільшанки, 12 з Миколаївки, 12 з Антонівки, 10 з Високого. І стосувалося це не лише Волині, напр., в Чехограді, що в Запорізькій обл., нараховуємо 17 чеських жертв. Справжня кількість жертв з інших населених пунктів буде ще більшою, тому що там проживали й чехи, що народилися поза межами Чехії. Зі Словаччини було всього лише 5 осіб, але не всі вони вказували в документах і словацьку національність. За національною ознакою між жертвами знайдемо окрім чехів, які становлять більшість, і щонайменше 16 німців, здебільшого із прикордонних чеських областей, 7 українців, 4 поляків і 2 угорців.

За місцем страти найбільше жертв було розстріляно в Житомирі, де їх було щонайменше 176. Слідом іде Київ як адміністративний центр країни, де було розстріляно 68 осіб. Багато жертв було також і у великих містах та промислових центрах, напр., 65 осіб у Дніпрі (разом із Кам'янським), 39 осіб у Харкові, 37 осіб у Кам'янці-Подільському, 33 особи в Донецьку, 28 осіб у Вінниці, 26 у Сімферополі в Криму, 16 осіб у Луганську, 14 осіб в Одесі тощо. Ще 61 чеха українського походження було розстріляно в інших містах Радянського Союзу. Між страченими було й 10 жінок.

Короткий зріз про час страт вказує на особливе значення періоду Великого терору в історії політичних репресій. Якщо не брати до уваги криваві початки зародження радянської держави (щодо цього періоду в нас немає достатньої кількості достовірних джерел), то можемо стверджувати, що в 20-х і в першій половині 30-х рр. між страченими знайдемо лиш поодиноких чехів, ми не зафіксували жодних масових страт. Переломний момент настав лише в часи Великого терору 1937-1938 рр., коли всього було розстріляно 533 осіб, тобто 89% усіх страчених. У 1939 р. розстріляли лише 5 осіб, у 1940 р. – 45 осіб (більшість становлять польські військовополонені з регіону Тешінської Сілезії, жертви Катинського розстрілу), а в 1941 р. – 63 осіб, насамперед політичних в'язнів, яких місцеві влади відмовилися евакуювати з українських в'язниць.³¹

Приклади репресивних акцій щодо чеської меншини

Не так просто вибрати хоча б кілька прикладів з репресивних акцій, що спрямовувалися в період Великого терору на чеську меншину, оскільки кожне безглуздо змарноване життя заслуговує гідної згадки. До того ж ми знаємо лише загальні факти з біографії більшості жертв, а для детального опису контексту потрібно проводити ґрунтовніші архівні дослідження.

Це стосується жертв із Київської області, особливо з Києва, який, починаючи зі середини 30-х рр. став центром управління всією державою, що відобразилося і в специфічних особливостях політичних репресій. Надзвичайно активна обласна «трійка» НКВС видала впродовж усього лише 16 місяців своєї діяльності накази про розстріл щонайменше 12,5 тисяч осіб, ще понад 7 тисяч жертв потрапили під приціл центральної «двійки», Комісії НКВС і Прокурора СРСР. Мертвих таємно поховали на Лук'янівському кладовищі, але з весни 1937 р. для цих цілей почали використовувати, здається, найбільше місце поховань жертв політичних репресій в Україні, облаштоване в лісі біля села Биківня на схід від Києва. До сьогодні точаться суперечки щодо кількості жертв, похованих у цьому місці в великих братських могилах, проте вже вдалося встановити ідентичність близько 30 тисяч жертв. Між ними є щонайменше 54 чехів з Києва та навколишніх сіл. Після війни в Биківні працювали чотири слідчі комісії, проте перед першими трьома стояло завдання довести, що мертвих убили німецькі окупанти під час війни, те ж саме розповідала радянська влада світовій спільноті про злочини в Катині чи в Вінниці. І хоча радянській владі вдалося прибрати з поховань більшість речових доказів, після

³¹ Дані про кількість та структуру жертв див. Borák, M.: Zatajené popravy, s. 259-260.

падіння режиму спливла на поверхню правда про справжніх виконавців злочинів, а на самому місці з'явився Національний історичний пам'ятник жертвам тоталітаризму 1937-1941 рр. На високих кам'яних стінах, вибудованих навколо пам'ятника в сосновому лісі, вирізьблено й імена вбитих чехів.³²

Найвідомішим центром чеської колонізації на Східному Поділлі було село Миколаївка в Козятинському районі, неподалік від обласного центра, міста Вінниці. Історію розстрілу десяти місцевих чехів уже описали українські історики, тому нам є від чого відштовхуватися.³³ Чехи зарекомендували себе в селі як хороші господарі та майстри, тому вже зовсім скоро вони стали заможнішими, ніж решта місцевого населення, а нова влада відразу ж зарахувала їх у свої вороги. Під час примусової колективізації чехів «розкулачили», тобто позбавили майна й виселили, 12 перших чеських родин заслали до Сибіру. «Прогріхи» з періоду колективізації могли стати поштовхом до репресій у період Великого терору. Напр., селянин Алоїс Черноуз, який вважався серед переселенців добропорядним господарем і таки вступив у колгосп, проте не лишився задоволеним ані організацією роботи, ані заробітком, згодом з великим жалем згадував колишні часи й товаришував з кулаками, а в часи голодомору навіть таємно молвав зерно на ручних жорнах; через це в 1933 р. його вигнали з колгоспу, він заробляв на життя різноробочим. Трійка НКВС Вінницької області визнала його дії в минулому контрреволюційною діяльністю і в жовтні 1937 р. засудила його на сім років таборів у Магаданській області, де він вже після двох місяців помер.³⁴

На той час у Миколаївці вже репресували першого чеха з політичних причин; його історія певним чином передбачила пізніші трагічні події. Ідеться про уродженця села, який після багатьох років в ґулагу повернувся додому, та, на жаль, якраз у той самий час, коли саме такі в'язні, колишні кулаки й антирадянські елементи мали стати ціллю перших масових кампаній Великого терору. Ян Штольц закінчив сільськогосподарське училище й працював у колгоспі імені Леніна. Був сином кулака й мав родичів у Чехословаччині, тому нескладно було заслати його на сім років до ґулагу як шпигуна. У лютому 1937 р. йому дали умовно-дострокове звільнення, однак на свободі він провів лише кілька місяців. У новому обвинуваченні зазначалося: «Тому що був не згодний з соціалістичним устроєм, почав проводити контрреволюційну антирадянську агітацію повстанського й диверсійного характеру, співчував розстріляному Троцькісту Каменеву та ін., лихословив про іспанську революцію, дискредитував колгоспи, а також збирав навколо себе кулацьких елементів у селі». Він категорично відмовився визнати свою вину, але попри це його за рішенням тройки УНКВС в Вінницькій області розстріляли в серпні 1937 р.³⁵

Наступні страти громадян з Миколаївки припадають на період, коли масові репресивні акції НКВС уже закінчувалися, але потрібно було довиконувати підвищені ліміти по кількості осіб, призначених для розстрілу, як цього добровільно попросило Обласне управління НКВС у Вінниці. Склалася парадоксальна ситуація: тоді як у Москві в жовтні 1938 р. поступово припинялися страти (останнього громадянина Чехословаччини тут застрелили 10-го вересня 1938 р.), у Вінниці вони розгорнулися повним ходом. Це коштувало життя і десяти чехів із Миколаївки. Справа Яна Штольця добре прислужилася Вінницькому обласному управлінню

³² Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 159-168.

³³ Напр., Калитко, Сергій Л.: Гірка доля подільських чехів. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн. 1. – Вінниця, 2006. С. 831-838; Василев, Валерій Юрійович. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20-30 рр. // Політичні репресії на Поділлі, С. 9-23; Лановик, Лариса Ярославівна. Прадідів розчищені джерела. Вінниця, 2004. С. 21-22.

³⁴ Калитко С. Гірка доля. С. 835-836.

³⁵ Лановик Л. Прадідів розчищені джерела, с. 22.

НКВС на самому початку терористичних акцій (її обговорювали вже на другому засіданні обласної «трійки»), не менш інспіративною вона стала для органів НКВС і через рік, коли почалося затухання терору. Потрібно було зібрати всіх «кулацьких елементів у селі» і роздати їм відповідні ролі в повстанській організації. Це було зовсім нескладно: був між ними, наприклад, брат Штольця Йозеф, який теж повернувся з гулагу. Як доказ контрреволюції чи шпіонажу можна було спокійно використати будь-яку активність чехів від найстаріших заходів з часів Першої світової війни, коли місцеві чехи підтримували чехословацьких легіонерів в Україні й збирали гроші на їх підтримку, аж до двадцятих років, коли тут почали діяти чеські організації – Товариство культурних чеських господарів (1924 – 1928), яке постачало колоністам сучасну закордонну техніку, чи «Чеське дружство» (1928 – 1930), яке продавало сільськогосподарську техніку, переважно чехословацького виробництва.

Обвинуваченням ставили в провину й зв'язки з відомим активістом-організатором Антоніном Водседялком, учителем чеської літератури в педагогічному інституті в Житомирі, а для органів НКВС – впливовим резидентом шпигунської мережі. Так зовсім нескладно вдалося сфабрикувати чеську шпіонажну агентуру й ще простіше було створити й повстанську організацію, яка в випадку війни мала би випустити в повітря паровозне депо на залізничній станції Козятин. Керівником усієї організації вибрали Владіміра Вашіровського, на всіх десятиох обвинувачених завели спільну слідчу справу.³⁶ Проте зрештою обвинувачення в шпіонажі для чехословацької розвідки дуже швидко змінили на шпіонаж на користь Німеччини. Вінницька трійка УНКВС засідала лише на початку жовтня 1938 р., коли Радянський Союз ставав у позицію захисника Чехословаччини від німецької агресії, тому слідчим здалося, що буде краще, щоб обвинувачені працювали на Німеччину. Щойно вдалося примусити затриманих змінити свідчення, як їх одразу ж розстріляли як агентів німецької розвідки.³⁷

Найбільша репресивна акція проти чехів в Україні відбулася в Житомирі, де за один день, 28-го вересня 1938 р., розстріляли 80 надуманих змовників, серед яких було 78 чехів. Цю подію уже кілька разів описали українські історики³⁸, а нещодавно вона дочекалася й свого чеського дослідника.³⁹ Ми можемо використати цю історію як приклад для характеристики репресій Великого терору, які зачепили дуже багатьох чехів з України, проте в нашому короткому огляді ми не зможемо згадати долю кожного з них.

Житомирська історія полягала у фальсифікації доказів про підривну діяльність широко розгалуженої «чеської військово-повстанської шпіонажної організації». Слідство вело 3-те

³⁶ Калитко, С. Гірка доля, с. 835 – 837; Державний архів Вінницької області, далі ДАВО), ф. Р-6023, т. 5, спр. 135852.

³⁷ Лошицький, О. «Лабораторія». Нові документи та свідчення про масові репресії 1937-1938 років на Вінниччині. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. - № 12. – С. 213-214. Свідчення А. Й. Левінзона від 11. 08. 1939.

³⁸ Шевчук, Юрій. Політичні репресії проти чеської інтелігенції, С. 223-237; Луцький, Юрій. Чеські справи (1930 – 1937 рр.) 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. - №1/2 (10-11), С. 156-168; Луцький, Юрій. Лутай, Майя. Політичні репресії щодо чеського населення Житомирщини (1920 – 1950-і рр.). // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. Р. 8, вип. 29-30. Україна – Чехія, ч. 2. Київ, 1999. С. 139-14; Лутай, Майя. Чехи на Житомирщині. Історія й сьогодення. Житомир, 2008; Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917 – 1980-х років. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 1. – Житомир, 2006. С. 38-39; Копійченко, Лариса А. Репресії серед чеського населення Житомирщини. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн. 2. – Житомир, 2008. С. 7 – 18.

³⁹ Borák, Mečislav: Popravy jako součást politických represí v SSSR a dosud zjištěné oběti z řad Čechů a československých občanů. In: Borák, M. (ed.): Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Část I. – Vězni a popravení. Opava 2007, s. 176-177; Borák, M.: Zatajené popravy, s. 83-148.

відділення Управління державної безпеки НКВС у Житомирській області, арешти відбувалися з лютого до серпня 1938 р. не лише в Житомирі та околицях, насамперед у Чеській Крошні, а й в чеських поселеннях в Андрушівському, Коростишівському, Черняхівському, Малинському й Червоноармійському районах Житомирської області.⁴⁰ Серед заарештованих майже не було представників чеської інтелігенції – вони потрапили в жорна політичних репресій одними з перших, відразу ж на початку Великого терору. Серед обвинувачених було 42 колгоспники, 12 робітників з різних заводів, 5 слюсарів, 3 бухгалтери, 3 столяри, 2 водії, по одному листоноша, швець, тесля, учитель і кілька співробітників різних інституцій. Обвинувальний акт було складено 26-го липня 1938 р., його затвердили для передачі на «розгляд НКВС СРСР у рамках наказу № 00485». Документ підписав начальник підрозділу III-го відділу УГБ УНКВС сержант державної безпеки Манько, свій підпис також додав начальник III-го відділу УГБ НКВС старший лейтенант державної безпеки Федоров.⁴¹

Зрештою усіх обвинувачених об'єднали в одну слідчу справу, яку, з огляду на велику кількість матеріалу, розділили на 7 томів.⁴² Остаточна версія обвинувального акту вийшла в вигляді тоненької брошури й цим самим трохи нагадує «зразковий приклад» обвинувального акту з харківського процесу над розвідкою «чеського Генерального штабу» з 1931 р. Для нової чеської антидержавної організації слідчі вигадали назву «Чеське дружство», яке вільно перекладалося як «чеське національне повстанське об'єднання». Початки цієї організації сягали аж 1919 р., коли на Волинь з Поволжя прийшли два чеські військовополонені, які заснували тут спортивно-виховну організацію «Сокіл». Згодом під цим прикриттям вони проводили між чеським населенням Волині «контрреволюційну націоналістичну організаційну діяльність». У другій половині двадцятих років організацією такого штибу шкідництва займалися місцеві жителі, представники чеської меншини: командир житомирської стрілецької дивізії Ярослав Штромбах та завуч чеської школи Антонін Водседалек, які нібито формували «чеські військово-повстанські дружини» в окремих чеських колоніях в області, на заводах і в чеських школах. Організатори маскували свої дружини під «філії» організації «Сокол». Згодом на базі цієї мережі сформувалася самостійна чеська військово-повстанська організація з кодовою назвою «Чеське дружство». Очевидно, що слідчі, які займалися фабрикуванням цієї справи, пригадали процес над організаторами «Дружства» з 1928 р., а також орієнтувалися на «зразково-показовий» чеський процес з 1931 р. Слідчі навіть використали колишніх головних діячів з попередньої справи як засновників та інспіраторів нової організації, проте більше не могли їх використовувати й далі, оскільки Штромбаха розстріляли в 1931 р., а Водседалек відбував покарання в ґулаґу на Соловках. Тому довелося сформувати новий керівний склад шкідницької організації, у якому в період Великого терору фігурували столяр Штепан Томан з Чеської Крошні, головний бухгалтер і плановик житомирської броварні Йозеф Яндура, інспектор міської житомирської податкової Вацлав Голан, відомий садівник.⁴³

Усі три члени правління фіктивної змовницької організації категорично заперечували всі обвинувачення в антирадянській діяльності, оскільки їм просто не було в чому зізнаватися. Згідно з протоколами в їхніх карних справах, кожного із них допитували двічі, проте насправді з них вибивали свідчення так довго, аж доки вони не підтвердили вигадки слідчих. Яндура

⁴⁰ Трагічні сторінки історії, С. 39. Луцький, Й. – Лутай, М. Політичні репресії, С. 139 – 145. ДАЖО, ф. 5013, оп. 2, спр. 7060-Р, т. 1-7 (2917-2923).

⁴¹ Шевчук, Й. Політичні репресії, С. 232; Лутай, М. Чехи на Житомирщині, С. 19.

⁴² ДАЖО, ф. 5013, оп. 2, спр. 7060-Р, т. 1-7 (2917-2923).

⁴³ ДАЖО, там само, т. 4 (2920), Обвинительное заключение по делу чешской военно-повстанческой организации. Житомир, УГБ УНКВД по Житомирской области, 1938 [62 с.], С. 1-3; Копійченко, Лариса, А. Репресії серед чеського населення Житомирщини, С. 18; Трагічні сторінки історії, С. 38; М.: *Zatajené popravu*, s. 111-123.

опирався близько місяця, Голан 53 дні, а Томан аж 80 днів. Він постійно повторював: «Я не належу до жодної контрреволюційної організації й ніколи не займався антирадянською діяльністю на користь іноземної держави». Проте зрештою піддався й він і теж зізнався у антирадянській діяльності, як і решта обвинувачених.⁴⁴ Незадовго після закінчення репресій Великого терору на поверхню впливло, що слідчі в Житомирі регулярно послуговувалися незаконними методами ведення допитів, висновки обвинувачення писалися за шаблоном, а підписи від обвинувачених слідчі «витрушували» найрізноманітнішими погрозами та шантажем включно із застосуванням грубої фізичної сили та жорстоким катуванням, що, зрештою, у період Великого терору було абсолютно звичайним явищем.⁴⁵

Слідчі запозичили з попередніх справ й основні методи підривної роботи обвинувачених, тобто їхні зв'язки з Чехословацькою та шпіонажну резидентуру в чехословацькому консульстві в Києві. Напр., через туристичне агентство «Інтурист» в 1936 – 1937 рр. в Україну регулярно приїздив резидент Йозеф Власак й розвивав чеську контрреволюційну діяльність, а Ф. Яндура підтримував зв'язки із секретарем чеського консульства в Києві, від якого він отримував розпорядження щодо «практичної контрреволюційної діяльності». І хоча детальніше про саму діяльність ніде не говориться, тим не менше матеріали справи передбачали, що основне завдання сформованих дружин полягає в «згуртуванні чеських повстанських кадрів та подальшу підготовку до озброєного повстання під час інтервенції з боку Німеччини, проведення розвідувальної роботи на території СРСР в інтересах чехословацької розвідки». Зрештою, для засідання позасудової «трійки» і не потрібно було більше конкретних доказів, цілком вистачило заключного резюме всієї справи, вигаданого й складеного безпосередньо в приміщення Житомирського обласного управління НКВС: «У ході слідства було викрито й ліквідовано 4 повстанські дружини й 12 «відбочок», філій.»⁴⁶

Справа містить і список всіх вісімдесяти винних, вина яких найчастіше описувалася кількома рядками тогочасних традиційних фраз. Абсурдність деяких обвинувачень була очевидною, проте їх цілком вистачало для винесення смертного вироку. Напр., Антонін Боровка «займався шкідницькою діяльністю, яка полягала в каліченні колгоспних коней», Франтішек Бурек підривав мораль на робочому місці в колгоспі й «навмисне дав згнити великій кількості колгоспної картоплі», Владімір Фортелка «як бухгалтер колгоспу недбало вів бухгалтерію, зменшував виплату робочим групам, що викликало незадоволення серед колгоспників», Александр Гржеблік ширив серед односельців плітки про війну й «неякісно обробляв землю», Антонін Коціан «проявив схильність до еміграції й неодноразово намагався отримати чехословацьке громадянство, щоб потім виїхати закордон», Франтішек Новотний «зловживав робочими обов'язками поштового працівника з контрреволюційною метою. Часто навмисне плував поштовою кореспонденцією і подовгу її затримував, також змушував людей подовгу стояти в чергах, навіть траплялися випадки, коли він відсилав назад отриману кореспонденцію.»⁴⁷

В обвинувачених не було шансу уникнути смертної кари. У погоні за виконанням поставленого ліміту по засуджених в «першій категорії», тобто засуджених до розстрілу, житомирська обласна «трійка» НКВС за період з квітня до травня 1938 р., коли її очолював начальник Григорій Вяткін, не призначила жодного покарання в вигляді виправних таборових

⁴⁴ Копійченко, Лариса, А. Репресії серед чеського населення Житомирщини. С. 14.

⁴⁵ Borák, M.: Zatajené popravu, s. 85.

⁴⁶ Копійченко, Лариса, А. Репресії серед чеського населення Житомирщини. С. 4.

⁴⁷ Borák, M.: Zatajené popravu, s. 114-119.

робіт – усіх 1999 засуджених було розстріляно.⁴⁸ Кілька подальших місяців обласна «трійка» жодного разу не засідала, а нові справи навіть не передавалися в інші органи, оскільки слідчі, очевидно, розуміли, що матеріали обвинувачення надто слабкі, щоб їх розглядала позасудова «двійка» чи Військова колегія Верховного Суду. Тільки в середині вересня 1938 р. з Головного відділення НКВС у Москві надійшло розпорядження, попередньо погоджене постановою ЦК ВКП(б), закрити всі досі незавершені справи контрреволюційного націоналістичного «контингенту» на засіданнях «спеціальних трійок». Таку «трійку» було сформовано й у Житомирі, куди входили начальник обласного управління НКВС Вяткін, обласний секретар КП(б) Максим А. Діденко й прокурор Житомирської області Василь Д. Роспутько. «Особлива трійка» у такому складі за півтори місяці своєї діяльності встигла розстріляти 4 165 осіб, лише 38 судимих отримали в покарання заслання в табори. Справу «Чеського дружства» розглянули вже на третьому засіданні «трійки» 22-го вересня 1938 р., коли було засуджено 408 осіб; цього дня теж не призначали інших покарань, окрім як смертної кари.⁴⁹

Виконання рішення суду, тобто розстріл усіх вісімдесяти засуджених, відбулося 28-го вересня 1938 р., за дивним збігом обставин якраз на свято святого Вацлава, патрона Чеської Республіки, іменем якого було названо й католицький костюл у Чеській Крошні. Схожі змішані відчуття викликає і дивний вибір часу для проведення цього найбільшого масового розстрілу чехів у Радянському Союзі, оскільки йдеться саме про дні, коли в Мюнхені добігали кінця переговори щодо подальшої долі Чехословаччини, якій Радянський Союз пропонував свою допомогу. Щоправда тоді цей злочин лишився таємницею, навіть родичі жертв дізналися правду лише багато десятиліть потому, здебільшого аж у дев'яностих роках.

Працівники служби безпеки зобов'язувалися не розголошувати інформацію, а сім'ї жертв зазвичай отримували стереотипні відповіді, що їхніх рідних відвезли на десять років у табори без права на листування. Проте деякі родини не хотіли просто змиритися із зникненням своїх близьких і оскаржували рішення, сподіваючись, що їм вдасться скоротити термін ув'язнення. Однією з перших була скарга від родини Владіміра Піларжа, яку отримав до розгляду прокурор відділу розслідувань Житомирської обласної прокуратури Бичков. У підсумках свого розслідування від 1-го серпня 1940 р. він зазначає, що дослідив матеріали справи про діяльність чеської військово-повстанської організації «Чеське дружство» і дійшов до висновку, що її викриття і ліквідація відбулися відповідно до правових норм, вину засуджених було належним чином доведено.⁵⁰

Однак на той час вже понад рік було відомо, що справа «Чеського дружства» й десятків інших була від початку до кінця сфальсифікована слідчими й що декого з них уже за це розстріляли. Начальника обласного управління НКВС Вяткіна, який ніс у Житомирі головну відповідальність за надзвичайні масштаби останньої фази Великого терору в вересні й жовтні 1938 р., зняли з його посади ще за кілька днів до того, як вийшло офіційне розпорядження про завершення масових репресивних акцій. За іронією долі, заарештували його не за зловживання службовим становищем і фальсифікацію тисяч кримінальних справ, а за надуману контрреволюційну діяльність, яку він мав вести як член «право-троцькістської» організації. Згодом на допитах він зізнався, що протоколи про засідання «трійки» він часто складав вже після виконання вироку, а на самих засіданнях матеріали справ не розглядалися. Тому дуже часто до розстрілу засуджувалися особи, у справах яких «трійка» навіть не збиралася, а імена розстріляних вписувалися в протоколи додатково. Ще в лютому 1939 р. Вяткіна засудили до

⁴⁸ Трагічні сторінки історії, С. 31.

⁴⁹ Там само, с. 35.

⁵⁰ ДАЖО, ф. 5013, оп. 2, спр. 7060-Р, т. 4 (2920), С. 63-70.

смертної кари й розстріляли. Його колеги, партійний секретар Діденко й прокурор Роспутько отримали всього лиш вісім і чотири роки таборів.⁵¹

Розслідування 1939-1940 рр. засвідчило, що не лише обласні начальники Якушев і Вяткін зловживали службовим становищем і робили «проколи», грішили цим і їхні співробітники. Напр., Михайло Й. Федоров, начальник 3-го підрозділу Управління державної безпеки УНКВС в Житомирі, заарештовував підозрюваних у націоналістичних операцій взагалі без жодних доказів, лише на матеріалі фіктивних обвинувачень. Після цього він вимагав від підозрюваних видавати хоча б п'ятьох спільників кожного дня, чого вдавалося досягти тільки побоями. Також заднім числом погоджував на засіданнях «трійки» смертну кару для осіб, яких убили на допитах. Його заступник Данило І. Манько писав фальшиві обвинувальні акти з вигаданими даними про антидержавну діяльність, давав розпорядження бити й катувати на допитах, як журналіст лобював на засіданнях «трійки» підтвердження та визнання повністю сфабрикованих групових справ і писав замість членів «трійки» коментарі від їхнього імені. Матвей Е. Леснов-Ізраїлев, начальник 4-го відділу Управління державної безпеки УНКВС, також проводив допити незаконними методами, підписував обвинувальні вироки, не знаючи самої справи, і передавав їх «трійці»; так розстріляли навіть кількох узагалі ні в чому невинних осіб. Данило Й. Малука, начальник 4-го відділу Управління УГБ УНКВС, регулярно наносив тяжкі побої допитуваним і змушував до цього підлеглих. Митрофан С. Люльков, один із начальників обласного управління, також регулярно бив і катував допитуваних. Микола А. Зуб, начальник 1-го особливого відділу НКВС, вів протоколи зі засідань «трійки», змінюючи при цьому транскрипцію імен та інші дані засуджених, завдяки чому можна було згодом додатково вносити записи про вбитих. Перших чотирьох із названих начальників Військового трибуналу військ НКВС Київського воєнного округу засудив у 1940 р. до смертної кари через розстріл, інших двох відправили на примусові роботи в табори.⁵²

Результати слідства багато років трималися у суворій таємниці, тому сім'ї жертв репресій могли добиватися правосуддя тільки після часткового послаблення політичної ситуації в СРСР у II пол. 50-х рр. У вересні 1957 р. почалося й нове слідство у справі «Чеського дружства».⁵³ Висновки довгої перевірки в більшості збігалися з фактами, що стали відомими ще в 1939 р. Зокрема в них ішлося: «Німці, поляки, чехи та представники інших національних меншин підпадали під арешт, без огляду на наявність доказових фактів скоєних ними злочинів. [...] На кожну особу писалось фіктивне донесення, у якому говорилося, що дотична особа є членом польської, чеської, німецької чи іншої антирадянської організації й займається антирадянською діяльністю. На основі такого фіктивного донесення прокурор давав дозвіл на арешт людини. [...] Керівництво Управління НКВС та відділу стверджувало, що якщо затриманий є німцем, чехом, латвійцем чи поляком, він повинен дати свідчення про свою причетність до контрреволюційного підпілля». Начальник обласного управління стверджував на нарадах, що співробітники, у яких затримані не свідчать проти себе й не зізнаються у скоєному, самі потрапляють під підозру. Тому складалися фальшиві протоколи допиту, а зізнання вибивалися обіцянками та погрозами, побоями й жорстоким катуванням.⁵⁴

Нове розслідування закінчилося поданням протесту військового прокурора до Військового трибуналу Прикарпатського воєнного округу, який на засіданні 30-го червня 1958 р. скасував рішення «трійки» УНКВС у Житомирській області та закриття справи за браком

⁵¹ Рафальська, Т. Л. «Великий терор», С. 153-155.

⁵² ДАЖО, ф. 5013, оп. 2, спр. 7060-Р, т. 5 (2921). Матеріали перевірки по делу № 15948. Обзорная справка по арх.-сл. делу № 18842.

⁵³ Там само. Лист плк. Богомаза від 09.07.1957.

⁵⁴ Там само. Матеріали перевірки по делу № 15948.

доказів.⁵⁵ Відтепер на запити родичів жертв про їхню подальшу долю можна було відповідати, що всіх засуджених реабілітували, що суттєво покращило суспільний статус сімей репресованих. Також уперше органи визнали смерть жертв; зрештою, не просто було би пояснити, чому вони досі не повернулися з гулагу, якщо десять років вигаданого ув'язнення вже давно минули. Однак і далі суворо заборонялося навіть згадувати про смертні кари та розстріли, тому органи КГБ, наступниці колишньої НКВС, і далі продовжували фальсифікувати докази. Їхньою метою було переконати родичів жертв, що їх близьких таки справді заслали в гулаг, де вони, на жаль, через кілька років померли від якоїсь розповсюдженої хвороби. Оскільки управління реєстрації актів сімейного стану теж підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, досить просто було сфальсифікувати свідоцтва про смерть й зробити неправдиві записи в матричних книгах, навіть попри те, що мова йшла про сотні тисяч справ по всій республіці. Тільки в шістдесятих роках дозволили повідомляти правдиву дату смерті, проте причина смерті ще лишалася в таємниці. Правду про смертні кари почали повідомляти лише в 80-х роках, у роки перебудови, тобто через півстоліття після самих подій. Про місце смерті рідні жертв дізналися аж у 90-х роках, однак місце поховання дуже багатьох тіл досі лишається невідомим. Тільки систематичною і довготривалою брехнею органів безпеки можна пояснити факт, що дуже багато родичів жертв повірили в цю брехню, і досі вірять, що їхні рідні померли під час війни чи невдовзі після її закінчення десь у сибірському гулагу, і навіть не здогадуються, що насправді їхні рештки ще з кінця 30-х років спочивають десь на околицях міста, у якому вони проживали.⁵⁶

Дізнатися справжні імена жертв репресій та причини їхніх смертей – це лише перший важливий крок. Досі немає повного списку жертв; через численні ускладнення, пов'язані з різними політичними подіями в країні, затримується публікація нових списків, тому й деякі важливі міста (напр., Київ і Харків) досі не мають повної картини наслідків трагедії. Це, звичайно ж, поширюється і на деякі інші області України, де це питання інколи досліджено ще гірше. Тому можемо прогнозувати, що після доповнення списків жертв політичних репресій імовірно збільшиться і кількість чехів, що стали жертвами Великого терору; мова може йти навіть про сотню осіб. Проте багато роботи ще лишається й з уже з'ясованими іменами жертв: потрібно детальніше описати їхні біографії, відшукати в архівах деталі заздалегідь програної ними боротьби за життя, назвати злочинців, причетних до їхньої смерті. Привітно привідкриті двері до українських архівів, насамперед Служби безпеки, стануть хорошим стимулом і для молодих дослідників з Чеської Республіки, які б погодилися прийняти цей виклик.

⁵⁵ Там само. Определение № Ож-638.

⁵⁶ Borák, M.: *Zatajené popravy*, s. 126-127.